

№ 2 Дәріс. Әлеуметтану теорияларына кіріспе

Сабақтың жоспары

1. О.Конт – әлеуметтану ғылымының негізін салушы
2. Г.Спенсердің органикалық теориясы мен Э.Дюркгеймнің әлеуметтік реализм теориясы
3. Әлеуметтанудағы марксизм
4. Бейклассикалық әлеуметтанудың басталуы: М.Вебер
5. XX ғасырдағы әлеуметтанудың негізгі бағыттары

Дәрістің мазмұны

Кіріспе «Әлеуметтану теорияларына кіріспе» тақырыбы – әлеуметтану ғылымының теориялық негіздерін, бағыттарын және классикалық әрі қазіргі теориялардың мәнін түсіндіруге арналған маңызды бөлім. Бұл тақырып әлеуметтанудың ғылыми аппаратын қалыптастыруда аса маңызды рөл атқарады.

Тақырыптың мақсаты: Білім алушыларды әлеуметтанудың негізгі теориялық бағыттарымен, тұжырымдамаларымен және ойшылдарымен таныстыру.

Тақырыптың міндеттері:

- Әлеуметтану теориясының мәнін ашу;
- Классикалық әлеуметтану теорияларымен таныстыру;
- Қазіргі әлеуметтану бағыттарын сипаттау;
- Әлеуметтану теорияларының қоғамды талдаудағы рөлін түсіндіру.

Қорытынды: Әлеуметтану теориялары – қоғамды, оның құрылымдарын, әлеуметтік процестерін және адамдар арасындағы қатынастарды түсіну мен талдаудың негізгі құралы болып табылады. Әлеуметтанудың негізгі теориялары қоғамды түсіну мен әлеуметтік құбылыстарды зерттеуде әртүрлі әдіс-тәсілдер мен көзқарастарды ұсынады. Әлеуметтану теориялары қоғамды зерттеу үшін күшті ғылыми негізді қалыптастырады. Олар әлеуметтік құбылыстарды түсінудің негізгі әдіс-тәсілдерін ұсынады және адамдар мен қоғам арасындағы күрделі байланысты тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Негізгі бөлім:

1. Әлемдік философиялық және социологиялық ойдың бұрынғы тарихи кезеңдерде дамуы ғылымның жаңа бағытын ашудың теориялық және методологиялық жақтарын дайындады. Бұл жетістіктер адам мен қоғамның өзара әрекеттесу сипаттарына, дәлірек айтқанда әлеуметтік қатынастарға баса көңіл қойды. Мұндай ғылыми бағыттың мұқтажы әлеуметтік практика үшін өзекті болатын. Осы мұқтаждықтарға Огюст Конттың еңбектері маңызды жауап болды. Огюст Конт (1798-1857) Ағартушылық дәуірінің метафизикалық көзқарастарына қарсы болып, қоғамға рационалды ғылыми көзқарастың қажеттігін негіздеді. Ол үшін бақылау мен эксперимент қажет болды. Ол өзінің «Курс позитивной философии» деген еңбегінде адам санасының зияткерлік дамуындағы «үш кезең заңын» қарастырды. Бірінші кезеңде адам ақылы әлемде болып жатқан процестерді «жоғарғы күштердің тікелей әсерінен» деп ұғындырады. Екінші кезеңде «олар абстракциялық кездейсоқ күштермен» аустырылады. Үшінші кезең ол позитивті кезең, осы кезеңде адам ақылы абсолюттік білімге жете алмайтындығын мойындап, дүниенің пайда болуы мен оның мақсатын түсінуден бас тартады. Сонымен Конт бойынша позитивизм деген не? Оның бес мағынасы бар:

- 1) түсініксіздікке қарсы қойылған реалдық;
- 2) жарамсыздыққа қарсы қойылған пайдалылық;
- 3) күмәнділікке қарсы қойылған айғақтық;
- 4) көмескілікке қарсы қойылған нақтылық;
- 5) күйретушілікке қарсы қойылған ұйымдастырушылық.

Позитивизм – ғылымның, тек бізге тәжірибеден белгілі, біз бақылайтын объектімен ғана жұмыс істеуін талап ететін ғылым философиясындағы доктрина. Конт, тек физикалық,

химиялық астрономиялық құбылыстар ғана ғылыми зерттелген, сондықтан енді қоғамдық құбылыстарды ғылыми тұрғыдан ұғыну қажет деді. Басқаша айтқанда «қоғамдық физиканы» жасау керек.

Әлеуметтік прогреске қызығушылық Контты әлеуметтік теориямен айналысып, философиядан әлеуметтік құбылыстарды ажыратып дербес зерттеу идеясына алып келді. Оны ол әлеуметтік физика немесе әлеуметтану деп атады. Әлеуметтік өрісті зерттегенде, бақылауға, әлеуметтік экспериментке, салыстырмалы әдістерге сүйену керек деді. О.Конттың пікірінше, социология ғылымы не бар деген сұрақпен қатар, құбылыстар қалайша пайда болады деген сұрақтарға жауап беруі тиіс және болашақ проблемалардың алдын алып оларды шеше білуі тиіс. Огюст Конт социологияны қарастыру бағдарламасын әлеуметтік статистика, әлеуметтік динамика деп үлкен екі тарауға бөлді. Біріншісі қоғамдық жүйенің өмір сүру шарттары мен заңдарын, ал екіншісі қоғамдық жүйенің даму және өзгеру заңдарын зерттейді. Әлеуметтік статистиканың объектісі қоғамның тыныштық күйіндегі жағдайы, ал әлеуметтік динамиканың объектісі – қоғамның қозғалыстағы күйі.

Конт заңы бойынша, адамзат қоғамы дамудың теологиялық, метафизикалық және позитивтік үш сатысын басынан өткереді. Социологияның позитивті білімге, басқаша айтқанда ғылымилыққа бағдарлануы прогресті роль атқарып адам туралы білімдерді тереңдетуге жол ашты. Социологиялық позитивизм, XIX ғасыр социологиясының негізгі басым атауы. Оның негізгі концепцияларын Г.Спенсер, Э.Дюркгейм т.б. жасады.

2. Спенсерді организмшілдік пен эволюцияшылдық бағыттарының негізін салушы деп танытты. (Социал-дарвинистік мектеп өкілі) Спенсер қоғамды индивидтердің өзара әрекеттесулер нәтижелерінде пайда болған ерекше реалдық деп түсінді. Оның қоғамды ағза ретінде келтірген ұғымдары әлеуметтік жүйелердің құрылымдары мен қызмет етулерінің маңызды ерекшеліктерін түсіну мен ұғынуға мүмкіншілік берді. Ол қоғамды жеке биологиялық ағзамен салыстырып отырды. Мұндай бап институттардың үш жүйесін ажыратуға мүмкіндік берді: қолдаушы (өндіріс), бөліп-таратушы (жол тараптары, көлік, сауда), реттеуші (басқарушы). Спенсердің пікірінше, қоғам өз өкілдерінің игілігі үшін болуы тиіс. Әлеуметтік тиімді дамудың шарты индивидтердің тең бостандық принципі, барлық индивидтердің саяси шешім қабылдауға теңдігі, еркін бәсекелестік деп санады. Спенсердің дүниеге көзқарасында, Конт пен Маркске қарағанда, утопизмдік нышандар болмады.

Утопизм – орындалмайтын, қияли жоспарлар құруға бейімділік.

Ол бірінші болып, социологияны утопиядан ажыратты және оны либерализм идеясымен біріктірді.

Либерализм – ең жоғары құндылық ретінде жеке еркіндікті ұстанатын идеология.

Осылайша, әлеуметтануды утопиялықтан және басқа да қосындылардан тазартуға көп күш жұмсап, социологияның ғылымға айналуына зор үлес қосты. «Социология» термині Спенсердің арқасында қайта жаңғырды. О.Конт кезінде саяси-діни-утопиялық доктринамен байланысты болса, Спенсерден бастап бұл термин қоғам

туралы ғылым ретінде қабылданады. Г.Спенсер барлық жүйелерден әлеуметтік эволюцияны түсінудің үш формуласына тоқталды: «жаратылысты сұрыптау», «тіршілік үшін күрес» және «ең мықтының өмір сүруі». Ол қоғамның екі түрін ажыратты: «жауынгершіл» және «өндірістік». Осының екіншісінде ең талапты, мықтысы жеңеді, бұл қоғам үшін игілік. Ол мемлекет тұрғысынан қайырымдылық шаралары азаматтарды енжарлыққа әкеледі деп оған қарсы болды, ал жеке адамдардың қайырымдылық шараларын орынды деп санады. Спенсер мемлекеттің экономика мен адамдардың жеке өміріне араласуға да қарсы болды, бірақ азаматтар құқығын қорғау үшін мемлекет басты роль атқаратынын дәлелдеді.

Француз социология мектебінің негізін қалаушы Эмиль Дюркгейм (1858-1917) социологияны жеке ғылым етіп негіздеуге, қоғамдық өмірдің барлық құбылыстарын тек социология тұрғысынан түсіндіруге ұмтылды. Оның идеялары жалпы социологиялық

теориялардан эмпирикалық және қолданбалы зерттеулерге дейін ықпалын тигізді. ХХ-ы ғасырдағы маңызды социологиялық теориялар оның теорияларымен байланысты. Ол қоғамды басқамен шатыстыруға болмайтын ерекше **реалдық** деп дәлелдеді. Конттың дәстүрін жалғастыра отырып, Дюркгейм қоғамды ынтымақтастық, бірлестік пен келісім өрісі ретінде қарастырды. Ол үйлесімді ынтымақтастықтың реалдығы мен болашағын оптимисті түрде бағалады, бірақ тоталитарлы қоғамдағы «жасанды» ынтымақтастықтың болатындығын ескермеді. Себебі еңбектің бөлінуі әлеуметтік ынтымақтастық пен бірге конфликті мүдделері болатын әлеуметтік топтардың да пайда болуына алып келеді. Бірақ та, әлеуметтік ынтымақтастық, әлеуметтік конфликттен гөрі, қоғам үшін оңды және универсалды құбылыс. Дюркгейм қоғамды құндылықты-нормативті жүйе ретінде түсінуге маңызды үлес қосты. Ол, әлеуметтік жүріс-тұрыстар әр кезде барлығына тиісті ережелермен реттеліп отырады деді. Дюркгейм құрылымды-функционалды талдаудың бастамасын ашты.

3. 1) К.Маркс абстрактілі қоғам жағдайына тән даму теориясына қарсы болып, өзінің нағыз, шынайы фактілерге негізделген қоғамның объективтік-материалистік теориясын жасады, қоғамның дамуын **«формация»**, яғни ерекше құбылыс ретінде қабылдады.

2) Ол әр уақытта экономиканы ең басты, қозғаушы, шешуші күш деп санады;

3) Қоғамның дамуын (детерминизм) бір формацияның, оған тән өндірістік тәсілдің екінші бір формациямен ауысумен байланысты;

4) К.Маркстің әдістемесінде екі басты үлгісі бар: **а) органикалық б) механикалық**. Біріншісі, әлеуметтік эволюциялық процесті түсіндіру үшін қолданылады, яғни қоғамды тарихи процесс ретінде қарастырады. Екінші үлгісінде базис пен қондырманы талдағанда, олардың арасындағы қатынастарды механизм ретінде түсіндіреді.

5) К.Маркс әлеуметтік құрылым теориясын жасаған авторлардың бірі. Топқа бөлудің негізгі белгісі өндірістік құрал-жабдықтарына меншік формасына байланысты екенін көрсетті. К.Маркс қоғамның әлеуметтік құрылымын экономикалық таптардың қатынастары арқылы анықталды деп көрсетті. Осыған орай К.Маркс жеке тұлғаны зерттеудің қажеттілігін айтып, оны қоғамдық қатынастардың жиынтығы деп түсіндірді.

К.Маркс әлеуметтануының **кемшілігі** – ол рухани-мәдени және саяси факторларға қарағанда, экономикалық қатынастарға басым мән берді.

4. Макс Вебердің ілімі бойынша, қоғам әрқайсысы өздерінің мақсаттарына жету үшін әрекеттенуші индивидтердің жиынтығынан тұрады. Жекеленген индивидтер іс-әрекеттері бірігіп, соның негізінде серіктестіктер (топтар немесе қоғам) пайда болады. М.Вебердің әлеуметтану теориясы позитивістік теорияға қарсы шығу кезеңінде пайда боды. Позитивизмге қарсы шығу дәуірінде ол әлеуметтанудың өзгешелігін жақтай отырып, адам іс-әрекетін, қимылын «түсіну, ұғыну» теориясын қалыптастырды. М.Вебер ойларының өзектілігі, ең алдымен, оның нақтылы зерттеулерінің жаңа дәуір сипатымен тығыз байланысында. Сондықтан әлеуметтік білімдердің жаңа типі М.Вебердің еңбектерінен көрінді. Жиырмасыншы ғасырда кең тараған дағдарысты - мәдениеттің дағдарысы деп түсінген М.Вебер жаңа ғасырда өзінің жаңашылдығын, өзектілігін танытқан социология ғылымының негізін қалаушылардың бірі болды. М.Вебердің пікірінше, әлеуметтану қоғамдағы адамның іс-әрекетінде, қызметінде оның мұң-мұқтажын, талап-тілегін, қажеттілігін, мақсатын т.б.әр уақытта ескеріп отыруы керек.

Әлеуметтанудың міндеті – адамдардың іс-әрекетінің, қимылының мәнін, мағынасын, мазмұнын терең түсіну, ұғыну болып табылады. Осыларды ескере отырып, қоғамның даму заңдарының себебін ашуға болады.

М.Вебер әлеуметтану зерттеулерінде түсіну, ұғыну әдістеріне көп көңіл қоюына байланысты, оның әлеуметтану теориясы «түсіну, ұғыну теориясы» деп аталады. Ол «идеалды типтер» әдісін жасады. Оның пікірінше, мақсатқа сәйкес келетін іс-әрекет, қимыл негізгі идеалдық тип болып саналады, ал саналы емес іс-әрекет, оның төмендеуі әр уақытта

тәртіптен ауытқуға алып келеді. Әлеуметтік іс-әрекеттің ақылдығы, парасаттылығы – тарихи процестің басты бағыты. М.Вебердің пікірінше, капитализмнен бұрынғы қоғамдарда салт-дәстүр маңызды орында болды. Ақыл-парасаттылық тек капиталистік қоғамдық өмірді ұйымдастырудың негізі принципінде болады. Бұл жерде ол экономиканы дінмен байланыстырады. «Протестанттық этика және капитализм рухы» деген еңбегінде ол діни-этикалық нұсқаулардың экономикалық іс-әрекетке ықпалын түсіндіруге тырысты. Еуропа өркениетіндегі ақыл-ой, парасаттылықтың ықпалын зерттеу осы еңбегінің негізгі тақырыбы. Адам мінез-құлқын зерттеу әлеуметтанушыны әр уақытта қызықтырып отырады, себебі әрбір адам өзінің тәртібіне, әс-әрекетіне белгілі бір мағына, мән береді, оны түсінуге тырысады. Сондықтан әлеуметтану «түсіну» ғылымына айналады. М.Вебердің әлеуметтануы саналы адамның мінез-құлқы, сондай ақ оның әлеуметтік әс-әрекеті туралы ғылым б.т.

5. XX ғ. әлеуметтануы – әлеуметтанудың жаңа дәуірі болды. XX ғ. әлеуметтану үш кезеңнен тұрады: 1) эмпирикалық әлеуметтанудың дамуы және қалыптасумен байланысты болуымен; 2) тұжырымдамалар мен бағыттардың шығуымен; 3) теориялық эмпирикалық әлеуметтануды белгілі бір дәрежеде біріктіруге бағыт алумен.

Әлеуметтану XX ғ. негізгі тенденциялары эмпирикалық әлеуметтанудың дамуынан басталады. Эмпирикалық әлеуметтану нақты зерттеулермен байланысты. Мұндай зерттеулер 20-30 жж АҚШ-та және басқа дамыған елдерде жүргізілді. Бірақ бұл теориялық әлеуметтанудың деңгейін төмендетті, сондықтан оны қайта жаңғырту қажет болды. Бұл мәселелерді көтеруде Т.Парсонс, Роберт Мертон, П.Сорокин т.б. зор еңбек сіңірді. Т.Парсонс «құрылымды-функционалды талдау» социологиялық мектептің негізін салушы. Оның көп еңбектерінің ішінен негізгі екі еңбегін – әлеуметтік іс-әрекет, қимыл («социальное действие») және құрылымды-функционалды талдау («структурно-функциональный анализ») бөліп қарауға болады. Бұлардың қысқаша мазмұны мен мәні келесіде – қандай да бір іс-әрекет, қимылдың болуында қажетті шарттар бар. Әрекет, қимыл, біріншіден, оны жүргізетін адамды, екіншіден, нақты жағдайды, үшіншіден мақсат пен белгілі бір заң нормаларына сүйенген шартты жағдайларды қажет етеді. Оның пікірінше, әрбір әрекет, қимылдың өзін-өзі ұйымдастыратын белгілі жүйесі, оның шартты белгілері бар.

«Әлеуметтік іс-әрекет» теориясының негізгі ұғымы – «әрекеттер жүйесі». Ол әрекеттер жүйесіне, әлеуметтік болмыстың түрлі байланыстарын жатқызады. Т.Парсонстың 2ші теориясы «құрылымды-функционалды талдауға» бағытталған, онда қоғам және оның жеке жүйелерінің белгілі бір функцияларды орындауы қарастырылады және қоғам құрылымының дифференциациясына жете назар аударылады. Парсонс әр кезеңге сәйкес қоғам құрылымның күрделенуін көрсетіп, құрылымының күрделенуі қоғамның және оның жүйелерінің тұрақтылығын төмендетеді деді.

Т.Парсонс барлық әлеуметтік жүйелер негізгі төрт қызметті атқарады деді:

- жүйенің ішкі және сыртқы өзгерістерге беймделуі (адаптация);
- қойған мақсатқа жету;
- интеграция (біріктіру) – жүйенің өзінің барлық элементтері мен қызметтерін

байланыстыруы;

- үлгіні сақтап қалу – субъектілердің жүріс-тұрыстарын жасау, сақтау, олардың мотивациялары мен мәдени ережелерін жетілдіру.

Т.Парсонстың барлық тұжырымдамасының кілті – тепе-теңдік категориясы. Оның пікірінше, қоғам тек тепе-теңдік қалыпта ғана өмір сүре алады. Тепе-теңдіктің бұзылуы жүйенің бұзылуына және оның жойылуына әкеледі. Сондықтан әлеуметтанушының басты міндеті – жүйенің, қоғамның тепе-теңдігін сақтайтын нұсқаулар беру.

Бақылау сұрақтары:

- Әлеуметтану теориясының мәні мен мақсаты қандай
- Әлеуметтану теорияларының негізгі ерекшеліктерін атаңыз.
- Әлеуметтану теорияларының қоғамды түсіну мен зерттеудегі рөлі қандай?
- Қазіргі әлеуметтану теорияларының негізгі бағыттарын атаңыз.
- Марксизмнің әлеуметтанудағы орны мен мәні қандай?
- Эмиль Дюркгеймнің әлеуметтік фактілер туралы көзқарастары қандай?
- Макс Вебердің әлеуметтану теориясына қосқан үлесін сипаттаңыз.
- Әлеуметтанудың классикалық және қазіргі заманғы теориялары арасындағы негізгі айырмашылықтарды атаңыз.

Әдебиет:

1. Бринкерхоф Д., Уейте Р., Ортега С. Әлеуметтану негіздері. Алматы, Ұлттық аударма бюросы, 464 б., 2018
2. Ритцер Д., Степницки Д. Әлеуметтану теориясы. Алматы, Ұлттық аударма бюросы, 856 б., 2018
3. Биекенов К.У., Биекенова С.К., Кенжакимова Г.А. Социология: Уч.пособие. – Алматы: Эверо,2016. – 584с.
4. Әбдірайымова Г.С. Жастар социологиясы: оқу құралы. 2-басылым. – Алматы: "Қазақ университеті", 2012. – 224б.
5. Социология. Основы общей теории: учебник / Под ред. Г.В. Осипов, Л.Н. Москвичев. - 2-е изд., испр. и доп. - М.: Норма, 2015. - 912 с.
6. Macionis J. Society: The Basics. Pearson, 2016.
7. Ройс А. Синглтон, Брюс С. Стрэйтс Әлеуметтік зерттеу әдістері — Нұр-Сұлтан : «Ұлттық аударма бюросы», 2020. — 814 б.
8. М. Коннолли, Л. Хармс, Д. Мэйдмент Әлеуметтік жұмыс: контексті мен практикасы— Нұр-Сұлтан : «Ұлттық аударма бюросы», 2020. — 382 б.